

ЕГЕМЕН

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АРМАНИ

Ақ бата

Халық поэзиясының көрнекті және өміршең үлгісінің бірі бата. Бата ақ бата, немесе оң бата, қарғыс немесе теріс бата болып екіге жіктеледі. Батаны ежелгі түркілер алғыс деп атаған, мұның қарама қарсы түрін қарғыс деген. «Баталы құл арымас, батасыз құл жарымас», «Алғыстың арты – ақ май, қарғыстың арты – қара қан», «Батамен ер көгереді, жаңбырмен жер көгереді», «алтын алма, алғыс ал» деген сөз орамдарынан батаның қазақ қоғамында мәртебелі мәнге ие екендігін білуге болады. Бата деген атау мұсылман түркілерде кездеседі, демек бұл жанр ислам мәдениетімен ұштасып кеткені байқалады, ал оның байырғы атауын көне түркілер алғыс деп атаған.

Көне түркі тілінде «алкыш» деген сөздің болуының өзі – оның өте ерте заманда қолданылғанын айғақтайды. Мысалы, «Көне түркі сөздігінде» «Алкыш» деген сөзге екі мағына берген: 1) мақтау, тілек, даңқтау болса, 2) діни мазмұндағы жалбарына мадақтау өлеңі, жалыну, жалбарыну. Түркі халықтарының фольклорында алғыстың осы екі мағынасы да сақталған, рас, әрқайсысында сәл-пәл айырмашылық бар. Алдымен сөздің айтылу түрі мынадай: алтайлықтар «алғыш» немесе «алкыш», татарлар «алкыш», ұйғырлар «алкиш», тувалар «алгыш» немесе «алгыж», якуттар (сахалар) «алгыс» дейді. Ал, енді осы сөзге қандай анықтама берілген, соған көңіл бөлейік. Алтай тұрғындары «игі тілек, өтіну, жалбарыну» десе, татарларда «ізгі тілек» делінеді. Ұйғырлар алғыс деп сәлемдесуді, кол соғуды айтады. Сахалар алғыс деп әртүрлі рух-иелерге арналған мақтау өлеңдерін, соларға бағышталған жалыну, жалбарыну сөздерін, адамдарға арналған жақсы тілектерді түсінеді. Осы аталған халықтардың бәрінде алғыс үлкен мерекеде, үйлену тойында, тағы басқа қуанышты басқосуларда айтылады екен. Олай болса, алғыс – бірнеше халықтың фольклорында кездесетін көне жанр ғана емес, ол сонымен қатар бойына әлденеше жанрдың белгісін сіңірген синкретті жанр екенін көреміз. Сондықтан ерте замандарда алғыс әрі жалбарыну, әрі арнау, әрі мадақтау, әрі тілек рөлдерін атқарған. Мұны, әсіресе, ислам дінін қабылдамаған жұрттың фольклорынан анық байқауға болады. Сондықтан ерте замандарда түркі халықтарының бәрі алғысты әрі жалбарыну, әрі арнау, әрі мадақтау, әрі тілек ретінде қолданғаны белгілі. Мысалға алтайлықтар аңға шыққанда отқа табынып айтатын мына алкышты оқып көрейік:

Алас, алас,
Отыз басты от ене,
Қырық басты қыз ене,
Шикі болса пысырған,
Тоңды болса еріткен,
Ата болып айланып түс,
Ене болып иіліп түс!

Әрине, бұл алқыштарда аңшы от пен таудың иесіне жалбарынып, арнайы ырым жасағаны көрініс тапқан. Енді алтайлықтардың отбасылық-тұрмыстық алқышында келінге айтылатын ізгі тілегін көрейік:

Алдыңғы етегін бала бассын,
Артқы етегін мал бассын,
Жақтыға айттырма,
Иықтыға бастырма,
Ішкен асың ас болсын,
Ішер жерің көп болсын!

Бұл алқыш біздегі батаға ұқсайды. Демек, алтай алқышында біздегі жеке жанрлар – тілек, жалбарыну, бата, тіпті бақсы сарыны да араласып тұрғандығы көрінеді.

Қазақ алғысы нақты адамға қарата айтылады, сөйтіп, ол екі адамның бір-біріне деген ізгі ықыласын білдіреді. Алғысты риза болған адам айтады, оны сұрап алмайды, сондықтан бізде сахалардағыдай арнайы алғысшылар болмайды. Сахаларда үлкен тойлар мен қуанышты жиындар басталмас бұрын алғысшылар әртүрлі рух-иелерге, құдіретке қарата көлемді алғыс айтатын болған. Ондай алғыстардың құрылымы да біршама күрделі: бірталай рух-иені, кереметтерді мадақтаған кіріспеден, содан соң соларға бағышталған тоғыз түрлі жалыну, жалбарынудан, одан кейін қорытынды өтініштен тұрады. Алғыс айтылған соң сол құдіреттерге арнап қымыз шашады. Мұндай көнелік белгі қазақ алғысында жоқ.

Жалпы, қазақ фольклорында ежелгі алғыс жанры өзінің байырғы мән-мағынасын, әлеуметтік-тұрмыстық қызметін жоғалтумен бірге жеке бір жанр ретінде де өмір сүруден қала бастаған болу керек. Оның себебі көп.

Біріншіден, ислам дінін ертерек қабылдаған қазақ халқы бұрынғы «алғыс» сөзін «бата» сөзімен алмастырып, «бата» сөзіне «алғыстың» мән-мағынасын көшірген, сөйтіп, күнделікті өмірде «алғыс айтудың» орнына «бата беру» орныққан. Байқайтынымыз: алғысты риза болған жақ өзі айтса, батаны екінші жақ көбінесе «батаңызды беріңіз!» – деп сұрап алады. Екіншіден, біздегі «алғыс» сөзі кейінгі уақыттарда ресми сипат алған. Яғни мекеме басшысы, я болмаса басқа лауазым иесі белгілі бір істі атқарып, еңбек сіңірген адамға алғыс жариялайтын болған. Мұнда алғыстың ризашылық белгісі сақталған, бірақ екі жақ таза ресми қатынаста болып, бұрынғы жеке адамның ішкі, шынайы сезімі көрініс бермейді.

Сонымен қазақ тұрмысы мен фольклорында алғыстың орнын бата басқаны көрініп тұр. Рас, алғыс әлі де үлкендер тарапынан жастарға бағытталып айтылып жатады, бірақ ол өмірде ерте замандардағыдай үстем емес және дәстүрлі фольклорда алғыс пен бата, тіпті, жалбарыну мен қарғыс та араласып кеткен. Сондықтан кей жағдайда оларды дөп басып, дәл ажырату оңай емес. Оларды ажыратудың ең басты белгісі – сөздің қай кезде, неге байланысты айтылатындығы және кім айтатыны әрі ол сөзін кімге арнайтындығы. Міне, осы тұрғыдан келгенде, мәселен, алғыстың айтылуы мен батаның берілуі екі бөлек. Алғысты үлкен адам біткен істің соңында

жасқа арнайды, ал, бата белгілі бір істің басталар алдында, я болмаса кейде аяқталған соң айтылады. Айталық, алыс сапарға шығарда, немесе үлкен бір іске кірісерде, малды құрбандыққа шалар сәтте, ас ішердің алдында, кейде тамақ ішіп болған соң, т.б. Рас, тамақ ішіп болған соң айтылатын тілекті бата деу шартты, себебі оны «ас қайыру» деп атайды. Әдетте, бұдан кейін дұға (Құраннан) оқылады. Атқарылатын іс-әрекеттің түріне және айтылу ситуациясына қарай батаның бірнеше түрі болады: жолға шығардағы бата, дастарқан батасы, шай батасы, үйленген екі жасқа бата, тұсаукесер батасы, бесікке салу батасы, келінге бата, Наурыз батасы, т.б. Осыған байланысты батаның тақырыбы мен мазмұны әркелкі болып келеді.

Ерте заманда батаны көптің алдында да, жеке адамға да айтатын болған. Топ алдындағы батаны көбінесе елге сыйлы, жасы үлкен ақсақал айтқан, ол жиналған көпшіліктің атынан үй иесіне немесе той, ас иесіне бата берген, сонымен бірге батасын, бір жағынан, сондағы қауымға да арнаған. Ал, жеке жердегі бата нақты бір адамға беріліп, оған игі тілектер, жақсылық айтылған. Мұндай батаны көп жағдайды әкесі баласына берген. Оның мысалын эпостық жырлардан көруге болады.

Бата берудің өз жоралғысы бар. Бата беру өте құрметті іс деп саналады, өйткені, бата – қасиетті сөз деп есептеледі. Сондықтан бата айтыларда бата тілеуші адам немесе жамағат алақанын жайып, ишарат білдіруі тиіс. Сол кезде ақсақал әуезді үнмен мәнерлеп, киелі кейіпке еніп, бар ынтасымен өлеңдетіп, бата береді. Бата аяқталғанда жиналған қауым бір ауыздан қуаттап, «Әумин. Айтқаныңыз келсін!» деп, бет сипап, ырыми қимыл жасайды. Яғни айтылған ақ тілекті, жүзеге асқалы отырған рәсімді заңдастырып, куәландырады деуге болады.

Батаның қасиетті саналатыны оның атауы – Құранның бірінші сүресі «Фатихадан» туындаған. Мұны баталардың мәтінінен де көруге мүмкіндік бар:

Менің берген фатихам,
Жаман қатынды алмаңыз деп,
Өтінемін, асылан.
... Аллаң жар болсын,
Фатихам қабыл болсын.
Кеткенің келіп,
Кемтігің толсын.

Бата да жанр ретінде әу баста сөз магиясына сенуге байланысты пайда болғандықтан онда әдемі сөздермен құт-ырыздықты шақыру, Тәңір иелерден шарапат сұрау, тілеу, кесір-кесапаттан сақтану, қорғану сарындары айтылады. Батагөй көпшіліктің атынан Аллаға, пайғамбарға, періштеге, әулие-әнбиелерге сыйынады. Қыдыр ата, Қамбар ата, Шопан ата сияқты көптеген киелі бейнелерге сөзін арнап, бата сұраушыға тілек білдіреді. Бір сөзбен айтқанда, ол қауым мен тылсым иелерді жалғастырушы, дәнекерші қызметін атқарады. Мысалы:

...Шәрияр болсын достасың,
Мұхаммед болсын қостасың.
Қыдыр болсын жолдасың,
Лұқпан болсын құрдасың.

Жылқышы ата – Қамбар,
Мінгенің жирен шабдар.
Мыңды айдаатып, жүзді байлатсаң,
Сенен басқа нем бар?!

Батагөй кейде осы ие-киелердің де атынан тікелей үн қатып, қалың қауымды үміттендіріп, айтылған барша тілектің айдай орындалатынына кепілдік бере сөйлейді:

Бұл бата бізден емес, Құдайдан-ай,
Құтылмас қашқан түлкі құмайдан-ай...
Жарылқа, Құдай, қабыл ет,
Жарылқаудың қамын ет.
Жарылқайын деп келеді,
Кішкене ғана сабыр ет!
...Менің берген батам емес,
Бұрынғы пайғамбардың берген батасы:
Оның болмас қатасы!

Демек уақыт тұрғысынан алып қарағанда, батагөй осындай керемет сөздері арқылы алақан жайып отырған бүгінгі қарапайым халықты ежелгі мифтік қасиетті дәуірдің өкілдерімен тоғыстырады да, оның батасы киелі саналып, өзі де дуалы ауыз, қасиетті жанға айналып кетеді.
Қазақ батасының бас кейіпкерлерінің бірі – Қыдыр ата.

Менің атым – Сарыбай,
Сақалыма сары май.
Таң мезгілі болғанда,
Төсегіңнің басынан,
Жастығыңның астынан,
Бөденедей пырылдап,
Бозторғайдай шырылдап,
Саралақаздай қайқақтап,
Құнан қойдай жайқақтап,
Қыдыр келіп дарығай...

...Асың, асың, асыңа,
Берекет берсін басыңа!
Бөденедей жорғалап,
Қырғауылдай қорғалап,
Қыдыр келсін қасына!

Осы тұрған боз үйге
Қыдыр ата дарысын.

Қыдыр ата халық түсінігінде ақ киімді ақсақал немесе кезбе кедей, дәруіш кейпінде бейнеленеді. Ол адамдарға өңінде кездеспесе, түсінде аян арқылы көрінуі мүмкін деген наным бар. Кей аңызда оның көзі соқыр, ол жарыққа құштар, сондықтан ел Қыдырмен жолығу үшін шырақ жағып, ырым жасайтын болған. Ол мәңгілік жасайды, себебі өліп, қайта тірілген немесе Ескендірмен бірге өлместің суын іздеу сапарында киелі суды тауып ішкендіктен ажалсыз қаһарманға айналған деседі. Халық көбінде Қыдырды жанарсыз кейіпте елестетеді. Әйткенмен, кей сюжетте, керісінше, Бақтың көзін ұзын қасы басқандықтан ол Қыдырмен жетектесіп жүретін соқыр деген ұғым бар. Мысалы мынадай аңыз бар:

«Ертеде Бақ пен Қыдырдың тау бөктерінде келе жатқанын көрген жетім-жесір, ғаріп-кәсір, бай-манаптар барлығы ол екеуінің алдын орап, шапағат сұрапты», – дейді ел аңызы. – «Көзін жабағы қасы жапқан Бақ тұқырайып тұрып, қалың қасын жалп еткізіп, басын жоғары көтеріп қалғанда, тау басындағы кемтар қызға көзі түсіпті. Қыдыр ақ таяғын қолына алып, жылап тұрған қызға қарата бір нұсқап қалыпты да, екеуі де көзден ғайып болыпты. Көп өтпей, әлгі қыз сауығып, күйеуге шығып, үйлі-баранды болып, басына дәулет дарып, барша мұратына жетіпті. «Бақ қараса – Қыдыр дариды » деген тәмсіл осыдан қалған екен-мыс».

Әлбетте, батадағы «Бақ қарасын, Қыдыр дарысын» деген сөздің түптөркіні осындай ежелгі түсініктерге саяды. Бақтың көзі магиялық сипатқа ие болса, Зеңгі баба жанары да дәл сондай киелі екендігі батада көрініс табады:

Шаруаның төрт пірі – Зеңгі баба,

Мал беруге ойың болса, маған қара! –деп дәмеленіп, өтіне сөйлейді батагөй. Өйткені, сиыр түлігінің жебеушісі Зеңгі баба да бекершілікте ешкімге назар аудара бермейтін болған. Егер оның жанары түссе, сол жанға қисапсыз сиыр бітеді деген наным болған. Бата осылайша көне танымға табан тіреп тұрғандықтан ол арбаумен, тіпті, қарғыспен жанасатын тұсы бар. Мәселен, оны өте қадірлі тұлға батагөйдің айтуы, одан кейін Тәңір, әулие-әнбие, аруақтарды жиі жәрдемге шақыруы – арбаумен тоқайласып тұр. Батаның ежелгі анық аты алғыс екендігі белгілі. Демек әу баста алғыс қарғысқа қарсы айтылған немесе екеуі қабаттасып өмір сүрген кезең болған. Бұған батадағы мына сөздер дәлел:

Е, Жылқышы ата – Қамбар,

Төртеуіңнің ынтымағың бір болса,

Қарғайтын кім бар?!

Қастық қылған адамың

Мұратына жетпесін.

Айтса – қарғыс, тисе – көз,

Дарымасын, өтпесін!

Осылайша кейде бата қарғысқа тура қарсы бағытталады. Ал кейбір

мәтіндерінде қарғыстың сөздері де жүреді. Мысалы:

Бермейтұғын сараңның

Екі қолы байлансын.

Сөйтіп, соры қайнасын.

Бермегеннің жаманын

Көр ішінде ойласын...

Бұл үйге қас сағынған адамды

Көтеріп тұрған жер ұрсын.

Аспандағы көк ұрсын...

Алайда, батада, негізінен, көшпелі халықтың бай да бақытты шат-шадыман өмір-тірлік туралы түсінігі, керемет келешек туралы арман-аңсары, ақ тілегі айтылады. Бір сөзбен айтқанда, тамаша болашақ туралы ел қиялы, халық утопиясы көрініс табады. Мысалы:

Әумин десең маған,

Бата берейін саған.

Алтыннан болсын жағаң,

Күмістен болсын тағаң.

Күрпілдесін сабаң...

Келелі түйең қаптаған,

Қаратауға сыймасын.

Ақтылы қойың адалдан

Алатауға сыймасын,

Көкалалы көп жылқың

Көкшетауға сыймасын,

Ұл мен қызың тең өсіп,

Ұлытауға сыймасын...

Құдайдың өзі сүйтіп ондасын,

Бес жүз саулық қоздасын.

Сексен інген боталап,

Сегіз келін қомдасын.

Айдап келген жылқыңнан,

Алпыс айғыр азынасын.

Батада әсірелеу тәсілі орасан мол қолданылатындығы ғылымда анықталған. Бақташы халық аттың тағасын еш уақытта күмістен соқпайтыны да белгілі, бірақ «күмістен болсын тағаң» деу батаның поэтикасы үшін жарасымды. Сондай-ақ мал мен басы өсіп-өніп асқаралы тауларға сыймай қалу – жеке бір адамның емес, жалпақ елдің ғана атқара алатын шаруасы екендігі хақ. Бірақ батада әрдайым осылайша халықтың асқақ арманы, шексіз қиялы, мұқалмайтын жігері бейнеленеді. Сонымен бірге «қырық, сексен, сегіз, жүз,мың» сияқты символикалық сандар да батада жиі қолданылып, әсірелеуді күшейтіп тұрады.

Батада халықтың адамгершілік, ізгілік, ар-ұждан туралы ғасырлар бойы

жинақталған өсиеті дәріптеліп, тәлім-тәрбие беріледі. Мәселен, батаның төмендегі шумақтары нақылға айналып кеткен деуге болады:

Жүзге жетсін түйеңіз,
Үш жүз болсын биеңіз.
Әлдеріңнен келгенше
Жығылғанды көтеріп,
Сүрінгенді сүйеңіз...
Ақ бөкендей қойлы бол,
Ор қояндай көзді бол,
Адам таппас сөзді бол,
Патсадай ұлды бол!

...Құлынында қақпа,
Тай күнінде тартпа,
Құнанында сақта,
Дөненінде бапта,
Бестісінде бәйгеге сал!
...Қиындық көрсең мұқалма,
Ауырлық көрсең жұқарма.
Қамқоршы бол кішіге,
Үлкенді үлгі тұт алға!

Түйіндеп айтқанда, түпкі төркіні сөз магиясына барып тірелетін алғыс көне жанры кейін келе ислам дінінің әсеріне ұшырап, «бата» атанып, өзгеше өрнек тауып, өріс алған. Шамандықты ығыстырған әлемдік дін бата жанрын өз мүддесіне ілкімді пайдаланған. Сірә, осы жанрдың жаңа қарқынмен дамып бүгінге жетуіне батагөй тұлғасының қосқан үлесі аз болмаса керек. Дарынды батагөй, шын мәнісінде, ежелгі үлгіні тотыдай қайталаушы емес, ол ескі дәстүрге шабытты шағында ыстық қан құйып, жан бітіруші. Бұған ежелгі жыраулардың, би-шешендердің айтып кеткен баталары куә. Мәселен, Жамбыл ақынның С.Мұқановқа берген:

Құдайым осынау үйге дуа берсін,
Тілдерін дұшпандардың буа берсін.
Келіннің балағынан бала саулап,
Салпы ерінді сары ұлды туа берсін, –деген батасы осы жанрдың нағыз поэтикасын әбден меңгерген майталмандықтың бір үлгісі. Демек бата жанры жаңаша түлеп отыр. Шын батагөй алқалы топтың атынан ежелгі сарындарды сарнап айтқанымен, ол көкейіне келген сәулелі ойды қиюластырып, көне үлгіге қосып жіберетіндігін де ескерген жөн. Сонымен бата фольклор мен ауыз әдебиетін тоғыстырып тұрған ерекше өміршең жанр деуге болады. Ол, әсіресе, тәуелсіздік алғалы бері қайта жаңғыруды басынан кешіруде.